

Utazási és tájleíró szövegek a *Vasárnapi Újság* első éveiben¹

/

Radnai Dániel Szabolcs

Bevezetés

Dolgozatom a *Vasárnapi Újság* első időszakát vizsgálja, a hetilapban megjelent utazási, tájleíró szövegtípusokra és az azokat kísérő illusztrációkra fókuszálva. Gondolatmenetem kiindulópontja a 19. században kiépülő differenciált sajtókultúra hangsúlyos szerepe a modern nemzetépítésben; ennek egy lényeges aspektusát, a tér nemzetiesítését és a sajátos, karakterisztikus tájegységek, turisztikai desztinációk létrejöttét igyekszik megvilágítani az elemzés magyar környezetben, a *Vasárnapi Újság* első tizenöt évében.

Az irodalom- és kultúratudományok mediális fordulata, s a későbbben ebből táplálkozó, megújuló sajtótörténeti kutatások az elmúlt tizenöt-húsz évben messzemenőig bizonyították

¹ A kutatást és a tanulmány elkészítését a Pécsi Tudományegyetem László János Doktorandusz Kutatói Ösztöndíja (2021–22) támogatta.

a periodikák, füzetes kiadványok, heti- és napilapok vizsgálatának relevanciáját a 19. és 20. századi irodalom kutatásában, felhívva a figyelmet például kanonikus és népszerű irodalom olvasásszociológiai összefüggéseire, a szöveg materialitásának, mediális megelőzöttségének kérdéseire, valamint a sajtóközeg vizuális kultúrájának (metszetek, karikatúrák, fotográfiák stb.) változásaira.² S hasonlóképpen a nemzeti hagyománytermelés elemei között számon tartott nagyívű kultúrtörténeti koncepcióról, a *földrajzi tér nemzetiesítésének* folyamatáról is születtek már hazai esettanulmányok.³ Az irodalmi nemzetépítés vizsgálatának és a 19. századi változó nyilvánosságszerkezet átfogó elemzésének egyfajta szintéziseként tekinthetünk Révész Emese 2015-ben megjelent *Kép, sajtó, történelem* című monográfiájára,⁴ mely az utóbbi évek magyar média- és sajtótörténeti kutatásainak egyik legjelentősebb fejleménye. A kötet – mely részletgazdag módon tárgyalja a magyar illusztrált sajtó történetiségét, technikai, gazdasági

2 Mindenek egy korai programtanulmánya: SZAIBÉLY Mihály, *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról*, hozzáférés: 2022.10.12, https://www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/05_mediatortenet. Azon kutatási eredmények sokaságának ismertetésére, melyek a szűk értelemben vett sajtótörténetből az interdiszciplináris médiatörténetbe való átmenetet fémjelezték a hazai irodalom- és kultúra-tudomány utóbbi húsz évében, e helyütt nincs mód.

3 Lásd ALBERT Réka, *Tájak és nemzetek* (Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 1997); „»Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk!«, avagy a nemzeti tér táji reprezentációja”, in *Fehéren, feketén Varsánytól Rititiig: Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*, 2 köt., szerk. BORSOS Balázs, SZARVAS Júlia és VARGYAS Gábor (Budapest: L'Harmattan, 2004), 1:81–96; „Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére”, *Korall* 10, 37. sz. (2009): 26–40; TAKÁTS József, „A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok”, *Regio* 15, 3. sz. (2004): 71–81; T. SZABÓ Levente, „Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén”, in T. SZABÓ Levente, *A tér képei: Tér, irodalom, társadalom*, 13–99 (Koloszvár, Komp-Press, 2008); „»Erdély népei«: A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban”, in Uo., 100–193; GYÁNI Gábor, „A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás”, *Helikon* 56, 1–2. sz. (2010): 239–257; ESZIK Veronika, „A magyar–horvát tenger mellék mint nemzetiesített táj”, *Korall* 62 (2015): 75–96; RADNÓTI Sándor, *A táj keletkezéstörténetei: „Ők, akik nézték Hannibál hadát”* (Budapest: Atlantisz, 2022), 261–280.

4 RÉVÉSZ Emese, *Kép, sajtó történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között* (Budapest: OSZK–Argumentum, 2015).

és társadalmi feltételeit, a legjellegzetesebb 19. századi laptípusokat és a sajtóillusztrációk művészettörténeti összefüggéseit – mintegy száz oldalon, esettanulmányok formájában dolgozza fel a sajtókép és a nemzetkép viszonyát, többek között a történelmi ábrázolás, a népeletkép és a portré zsánerein (és specifikus altípusain) keresztül.⁵ Noha Révész a kötet bevezető részében s annak számos későbbi pontján is utal a nemzet imaginárius terét reprezentálni kívánó vállalkozásokra, a tájleírásoknak, utazási vagy turisztikai tárgyú szövegeknek és az azokat illusztráló képi ábrázolásoknak nem szentelt külön fejezetet. Jelen dolgozat e területhez szolgál adalékokkal a *Vasárnapi Újság* első éveinek terméséből kiindulva.

Korpusz és korszakolás

Noha a nemzeti tér sajtórepresentációjára irányuló kutatásnak a *Vasárnapi Újság* teljes fennállása alatt – 1854 és 1921 között – megjelent utazási és tájleíró szövegeket lenne szükséges feldolgoznia, a korpusz nagyságára tekintettel ebben a dolgozatban egy szűkebb korszak vizsgálatára szűkítettem az időkeretet. Mindehhez ugyanakkor többféle korszakolási lehetőség is relevánsnak mutatkozott. A Heckenast Gusztáv által alapított, hosszú életű hetilap története tagolható volna a szerkesztőváltások – Pákh Albert (1854–67), Nagy Miklós (1867–1905), Hoitsy Pál (1905–21)⁶ –, a szerzőgárda formálódása, illetve a tulajdonosi kör változása alapján is,⁷ mely

⁵ Uo., 263–396.

⁶ SZABOLCSI Miklós, főszerk., *A magyar sajtó története 1705–1892*, 3 köt. (Budapest: Akadémiai, 1985), II/1:448–452; II/2:217–225; II/2:244–254. A lap arculatának változásaihoz lásd: LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában* (Budapest: L'Harmattan, 2002), 67–77.

⁷ Heckenast Gusztáv 1873-ban eladta a lapot az akkor alakult Franklin Társulatnak.

tényezők mindegyike nyilvánvalóan hatással volt az újság profiljára, összetételére.⁸ Egy másik szempontból számításba vehetők a korszak társadalom- és politikatörténeti törései-fordulatai is mint a sajtószövegek tartalmára, diskurzusára hatást gyakorló folyamatok és események (a hagyományos sajtótörténeti munkák leginkább ehhez igazodtak), de amint Révész Emese megjegyzi a 19. század közepének-második felének illusztrált sajtójára nézvést, az 1867-es kiegyezés például „nem jelentett határdátumot a hazai képes sajtó kibontakozásában. A felvirágzás idején, azaz a hatvanas években alapított jelentős képesújságok közül többen tovább éltek az elkövetkező évtizedekben. A kiegyezést követő politikai konszolidációnak betudhatóan rohamosan csökkent a közéleti témák iránti érdeklődés”, ugyanakkor a szórakoztató tartalmak iránt fokozatosan nőtt.⁹ Így a sajtó „lassanként elvesztette azt az értékteremtő funkcióját, mely a sérült nemzeti önállóság helyzetéből fakadt.”¹⁰ Még ha ez a meglátás nem is érvényesíthető valamennyi korabeli periodikára – ahogy a *Vasárnapi Újságra* sem – kritika nélkül. Mivel dolgozatomban leginkább a nemzetiesített földrajzi tér és a hazai utazási kultúra összefüggéseire helyezem a hangsúlyt a *Vasárnapi Újság*ban megjelenő szövegek kapcsán, azon korai éveket – a sajtóképek tömegesedése előtti periódust – jelöltem ki elemzésem időkeretétül, melynek jellemzésére Révész monográfiája is irányult: a lap alapításától az 1860-as évek végéig tartó szűk másfél évtizedet. S amely időszakban a *Vasárnapi Újság* a magyar nyelvű sajtókultúra

8 Legalább ilyen meghatározóak a 19. század gazdasági átalakulásai és technológiai fejleményei (gyorsnyomda, litográfia, xilográfia, fénykép stb.) mint lehetséges korszakhatárok (lásd Révész, *Kép, sajtó, történelem*, 167–208), vagy a műalkotások jogi hátterének megszerveződése, mely folyamatban a legjelentősebb fordulópontot a szerzői jogról szóló 1884. évi XVI. törvénycikk érvénybe lépése hozta el.

9 Révész, *Kép, sajtó, történelem...*, 81–82.

10 Uo., 82.

legnépszerűbb, legnagyobb példányszámban terjesztett és fogyasztott lapja volt.¹¹

A korpusz tartalmi lehatárolása szintén nem triviális. Mivel a modern utazási irodalom összességét egyébként sem jellemzik olyan stabil műfaji ismérvek, mint a klasszikus irodalom műformáit (melyre aztán a modern poétikai-műfaji rendszer ráépült),¹² illetve a legkorábbi, középkori és kora újkori utleírások is igen magas fokú formai-tartalmi sokszínűséget mutatnak,¹³ a címbe foglalt „utazási és tájleíró szövegek” meghatározás némileg tág halmazt képez – kapcsolódva a 19. században még erőteljesen jelenlévő *litterae* irodalomfogalmához.¹⁴ Az itt vizsgált szövegek karakterizálásához azonban közelebb kerülhetünk a lap rovatstruktúrájának szemrevételezésével, hiszen azon írások, melyek legtöbbször releváns a számunkra, a *Vasárnapi Újság* (időnként változó elnevezésű) *Táj- és népismertetések*, *utirajzok* illetve *Nép- és országisme* rovataiban jelentek meg. E rovatokban – melyek a lap megjelenésétől egészen 1914-ig markánsan elkülönülő szövegcsoporthoz képeztek az újság repertoárjában – évente átlagban 30–40, zömmel illusztrált szöveg látott napvilágot 60 év alatt. E szövegek és a hozzájuk tartozó, különböző külföldi és hazai tájegységeket, városokat, épületeket, intézményeket, embercsoportokat ábrázoló képi ábrázolások hatása nehezen túlbecsülhető a Magyarországgal és a világgal kapcsolatos imaginárius tudás 19. századi alakításában.

11 RÉVÉSZ Emese, „A sajtókép mint kereskedelmi termék – az abszolutizmus kori illusztrált folyóiratok példáján”, *Magyar Könyvszemle* 125, 4. sz. (2009): 409–436, különösen: 420–421.

12 BALAJTHY Ágnes, „Egy eredendő Mással”: *Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában* (Debrecen: Debreceni Egyetemi, 2019), 11–25.

13 KOVÁCS Sándor Iván, „A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében”, in KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi: Két tanulmány*, 93–200 (Budapest: Szépirodalmi, 1988), 136–152.

14 SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere* (Budapest: Akadémiai, 1993), 55–60, 124–132.

Az első két évfolyamban (1854-ben és 1855-ben) megjelent illusztrált leírások között a külföldi tárgyú szövegek voltak túlsúlyban, nem is véletlenül, hiszen ezek jelentős része az 1853 és 1856 között dúló krími háború eseményeihez kapcsolódott, a hozzájuk csatolt képi ábrázolások pedig külföldről vagy másodkézről beszerzett metszetek voltak.¹⁵ Noha már a lap negyedik számában (1854. március 26.) a címlapon jelent meg a fiatal Lotz Károly *Tiszai halászok* című életképének nagyméretű metszete¹⁶ – Petőfi *A Tisza* (1847) című költeményének szomszédságában –, a külföldi és hazai témájú tájleíró, népismereti és úti tartalmak aránya csak az 1856-os évfolyamban fordult meg látványosan. Míg az első két évfolyamban 42:13, illetve 23:21 a külföldi és magyarországi tárgyú szövegek aránya a külföldiek javára, 1856-ban ez az arány már 54:23 a hazai témájú írások és illusztrációk túlsúlyával. (Ezen évfolyam tartalomjegyzékében külön rovatba szedték a *Hazai tájleírásokat*, a *Nép- és Országismét* – ez utóbbi megnevezéssel jelölve a nem magyarországi tárgyú szövegeket –, valamint a *Hazai intézeteket* és a *Hazai régiségeket*.) Az 1856-os évfolyamban tapasztalható arány, mely nagy általánosságban a hazai tájleírások másfélszeres többségét tükrözte – bár voltak olyan évek, mikor nagyjából fele-fele arányban voltak jelen hazai és külföldi vonatkozású szövegek (1860, 1869, 1870), és

15 Mint az 1857. július 5-i szám *Szerkesztői mondanivalójában* olvasható egy kevéssé sikerült Nagyvárad-ábrázolással kapcsolatos olvasói levélre válaszként: „Az utóbbi években a rajzolás ezen ága kétségtelen haladást mutat hazánkban is, de még nagyobbára ott vagyunk, hogy különösen a vidékről beküldött rajzokat illetőleg, ritkán kapunk bevégzett művet, hanem többnyire csak a kevésbé tökéletes rajzok közt lehet választanunk. De, mondjuk, itt is élénk mozgalom vehető már észre. Lapjaink első évi folyamaiban ritkán adhattunk eredeti rajzot s legtöbbször külföldről hozott idegen metszéseket valánk kénytelenek közölni; most csak elvétve láthat önlapunkban – midőn a tárgy úgy kívánja – idegen művet. Erőszben is jobb időket látunk.” *Vasárnapi Újság* 4, 28. sz. (1858): 260. Az említett nagyváradi tájleírás és metszet: *Vasárnapi Újság* 4, 25. sz. (1858): 229.

16 *Vasárnapi Újság* 1, 4. sz. (1854): 25.

olyan esztendők is, amikor a tájleírások több, mint kétharmada hazai tárgyú volt (1857, 1861, 1863, 1866) –, egészen az 1860-as évek végéig jellemző maradt. (Lásd az 1. számú ábrát.) Az 1856-os „fordulat éve”,¹⁷ azaz a hazai tárgyú táj-, nép- és útleírások túlsúlyba kerülése mögött többféle okot is feltételezhetünk. Mint a lap történetéből tudható, ennek az évnek a nagy részében – Pákh Albert elhúzódó betegeskedése miatt – Jókai Mór vállalta magára a szerkesztői teendők legnagyobb részét,¹⁸ s a hetilapnak a magyar nemzeti kultúrát megismertetni, népszerűsíteni célzó törekvése jól illeszkedett Jókai ez idő tájt megjelentetett regényeihez és elbeszéléseihez, melyek témaválasztásukkal szintén hatékony eszközei voltak a nemzeti eszme ébresztésének (*Török világ Magyarországon*, 1853; *Egy magyar nábob*, 1853–54; *Janicsárok végnapjai*, 1854; *Erdélyi képek*, 1854; *Kárpáthy Zoltán*, 1854; *A régi jó táblabírák*, 1856). Mint Fábri Anna fogalmazott 1991-es Jókai-monográfiájában: „Jókaiban erős és leplezetlen vágy élt, hogy korának, a 19. századnak Magyarországot megismertesse közönségével: a tájakat csakúgy, mint eseményeket, embereket, szokásokat. élet-viteleket – vagy éppen társadalmi mozgásokat.”¹⁹ Természetesen arról is szó van, hogy ekkorra találkozott jótékonyan a szerkesztők víziója az olvasók (a művelt magyar középosztály) érdeklődésével, melyhez azt a technológiai kontextust is érdemes számításba venni, hogy nagyjából innentől kezdve volt lehetősége a lapnak nagy számú magyar vonatkozású, itthon készült, s hazai metszők által

17 Ez az év fordulatot jelzett a lap általános arculatát illetően is, kapcsolódva a képes néplaptól az enciklopédikus közművelődési folyóirat irányába való ellépéshez, mely folyamat aztán 1858-ban jutott nyugvópontra, mikor is Heckenast Gusztáv elindította *Hirmondó* című illusztrált néplapját. Vö.: Révész, *Kép, sajtó, történelem...*, 107–108.

18 *A magyar sajtó története...*, II/1:448–452.

19 FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország: A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben* (Budapest: Skiz, 1991), 12.

kivitelezett képet közölni, számonként akár három-négy darabot is, melyek között a legtöbb esetben szerepelt egy-egy táj- vagy városkép is, a hozzá tartozó leírással. Mivel a lap nem rendelkezett saját rajzológárdával, a szerkesztők 1856. június 8-i számukban az olvasókhoz fordultak, arra kérve őket, hogy – díjazás fejében – küldjék be saját rajzaikat:

szerencsések vagyunk [...] minden tisztelt hazánkfiát értesíteni, *különösen azokat, kik vidéken laknak*, miszerint szerkesztőségünk minden olyan rajzért, mely a „Vasárnapi újság” számára beküldetik és kiadásra érdemes, 1–2 darab aranyat fog adni. A képeknél nem a kidolgozás tökélyét, hanem a tárgy érdekességét vesszük tekintetbe; itthon magunk úgy is minden képet művészi kezek által dolgoztatván ki újra; [...] Elfogadjunk ennél fogva *hazai tájképeket, nevezetes épületek és romladékok rajzait*; érdekes régiségeket; élő vagy meghalt hírneves hazafiak és honleányok arczképeit; *tájviseleteket*; figyelemre méltó ritka állatok alakrajzait; eredeti, valamely tájon kizárólag szokásos eszközök, edények formáit, *historiai emlékszobrok vázlatait, földből kiásott leleményeket*; és minden más tanúságos rajzot, bárha csak körvonalazott (contour) minőségben is. A rajzok a szerkesztőséghez küldendőek, ugyan az adja ki a díjakat. Ez nem pályázat, hanem állandó díjazás, mely minden elfogadott munka szerzőjének kiadatik.²⁰

Mint a szerkesztőségi felhívás is mutatja, a képek lehetséges témáit illetően első helyen szerepelnek a „hazai tájképek”,

20 A „VASÁRNAPI ÚJSÁG” SZERKESZTŐSÉGE, „Szerkesztői értesítés!!!”, *Vasárnapi Újság* 3, 23. sz. (1856): 200 [kiemelés tőlem – R. D. Sz.].

„nevezetes épületek” és „romladékok”, Magyarország (sok-etnikumú) vidéki-falusi lakosságának életét tükröző népviseletek, valamint – a nemzeti magaskultúra széleskörű reprezentációjának igényeként – a „hazafiakról és honleányokról” készült arcképek, illetve emlékszobrok. S persze az is beszédes, hogy a szöveg elsősorban a vidéki olvasókat kívánta megszólítani.

Mint Révész Emese írja, felhívásuk „oly sikeres volt, hogy ez az illusztrációs téma [az ország- és népismereti leírás] ezt követően csaknem egy évtizedre a *Vasárnapi Újság* képeinek zömét képezte. A szerkesztésbe ily módon bevont olvasók egyfajta »interaktív honismereti« játék, egy közösen épített »nemzeti enciklopédia« teljes jogú munkatársaivá válhattak.”²¹ Ez az interaktivitás, a szerkesztők és az olvasók (potenciális szerzők) közötti – gyakran igen szórakoztató, s minden bizonnyal Pákh Albert humorát és szakértelmét tükröző – folyamatos párbeszéd jól nyomon követhető a lap *Szerkesztői mondanivaló* című állandó rovatában, mely rendszerint a lap utolsó oldalán kapott helyett. Külön vizsgálatot érdemlénének a kevésbé sikerült költeményeket, beszéyleket és tudományos értekezéseket visszautasító – már-már vicc- és adomagyűjteménybe illő – szerkesztői üzenetek, ugyanakkor a különböző hazai tájakat megelevenítő rajzolatokkal kapcsolatos megjegyzések is sokat elárulnak a szerkesztőség prioritásairól. A sommás visszajelzéseken²² túl gyakran kiderült,

21 Révész, *Kép, sajtó, történelem...*, 109. Pákh Albert sokatmondó megfogalmazása szerint: „Egy kis ismeretterjesztő akademiává nőtte ki magát a Vasárnapi Újság, mellynek nagy számmal vannak az ő levelező és rendes, az ő tiszteletbeli és igazgató tagjai – ezeket hívjuk fel most is, hogy buzgalmuk ne csüggedjen, hogy velünk, ez intézet hivatalnokaival, vállvetve munkálkodjanak azon cél felé, melly nem más, mint hogy a magyar boldog legyen s becsülettel szóljon róla a világ.” PÁKH Albert, „A Vasárnapi Újság olvasóihoz”, *Vasárnapi Újság* 6, 52. sz. (1859): 624.

22 „A munkácsi vár képei elfogadtatnak.” *Vasárnapi Újság* 3, 26. sz. (1856): 228; vagy „A szádelyi völgy a küldött képpel együtt elfogadtatott.” Uo.

hogy a szerkesztőség már rendelkezett egy-egy ábrázolással az adott tájegységről vagy épületről, de válogatott a jobban vagy kevésbé sikerült alkotások között.²³ Jól látható, hogy nem szívesen közöltek kizárólag szöveges tájleírást metszet hiányában,²⁴ de a művesebb leírásokat a rossz kivitelű rajzok nélkül is fel tudták használni.²⁵ Az is előfordult, hogy a szerkesztőség ígéreteket kapott, de képet nem;²⁶ illetve olyan is történt, hogy valaki nem sajátkezű rajzot, hanem már másodkézből származó metszetet küldött.²⁷ S időnként a szerkesztő ábrázolástani tanácsokba is kellett bocsátkozzon: „Keszthely-balatoni fürdő. Tökéletlen rajz. Egy távoli csónak nagyobb, mint a közeli gőzös: a fürdő-alakok ruhástul csizmástul ugranak a vízbe. Az épületekben sincsen semmi távarány!”²⁸ Vagy egy ennél plasztikusabb tanács: „Hiszen szép az az igénytelenség, hanem ha az ember egy szarvasbogarat a kalamárisba dug s akkor azt végig hagyja mászni a papiroson, s azután azt akarja, hogy mi azt tájképnek nézzük, az mégis egy kissé erős kívánság.”²⁹ Továbbá a szerkesztő a rajzolók túlzott múltba révedését is kritika tárgyává tette nem egyszer: „Trencsén vára. Diósgyőri romok. Erdőd vára. – A rajzoknak kevés hasz-

23 „Vajda-Hunyadra. Egy képünk már van a vajda-hunyadi várról; ha azonban az ön által rajzolt jobb és részletesebb, nem volnánk idegenek az alkutól. A föltételeket önnek kell velünk előbb tudatni.” *Vasárnapi Újság* 3, 6. sz. (1856): 52.

24 „Arady urnak. A küldött ismertetést nagyon köszönjük. Mindazon működések, melyek hazánk szépítését előmozdíták, méltók a közzétételre. Szívesen vennők, ha a leírt táj képét rajzban is megküldhetné ön nekünk. Ez iránti becses válszát elvárjuk.” *Vasárnapi Újság* 3, 8. sz. (1856): 68.

25 „Aracsi templom a bánátban. A rajz igen tökéletlen, hanem a leírás használható.” *Vasárnapi Újság* 3, 26. sz. (1856): 228.

26 „Gajzágó Lászlónak. A kínált rajzokat előbb látni óhajtjuk, csak azután szólhatunk hozzájuk.” Uo.

27 „A buziási fürdő leírását alkalmilag használhatjuk, a rajzokra nézve azonban figyelemztetjük tisztelt beküldő urat, hogy az illető csőd [értsd: pályázat] csak »kézrajzokra«, nem metszvényekre volt kitűzve, s igen természetes, hogy a mi képet kiadónk bolti áron megszerezhet, azért nem kötelezhetjük őt egy-két arany fizetésére. Csupán kézrajzokat díjazhatunk.” *Vasárnapi Újság* 3, 27. sz. (1856): 240.

28 *Vasárnapi Újság* 3, 28. sz. (1856): 248.

29 *Vasárnapi Újság* 3, 36. sz. (1856): 320.

nát vehetjük; a leírás jobb. Igen kíváncsú volna, ha rajzolóink nemcsak a múlt emlékeinek, hanem a jelenkor nevezetesebb épületeinek, vállalatának, telepítvényeinek is szentelnék figyelmüket. Ez által egyik legkedvesb óhajításunk valósítását mozdítnák elő”³⁰ – illeszkedve a lapnak azon társadalmi víziójához, amit a korszak kontextusában „jövőorientált múltkonstruálásnak” nevezhetünk.³¹

A Magyarország tájegységeinek (városainak, falvainak, természeti kincseinek, jellegzetes népcsoportjainak) ismeretterjesztő és vizuálisan ábrázolt bemutatására irányuló projekt sikeresnek bizonyult. Mindezt nemcsak az erről tudósító, egyre terjedelmesebb, a lapszámokban egyre több helyet követelő szerkesztői üzenetek tükrözik, hanem az éves szerkesztői összegzések, melyekben rendre feltűnik a hazai tárgyú tájleírások népszerűsége és nagy száma mint erény,³² illetve az a tény is, hogy – minden bizonnyal a lapban megjelent metszettek népszerűségére való tekintettel, és a leendő olvasókat, rajzolókat orientálva – az 1857 és 1860 közötti évfolyamok tartalomjegyzékében rendre újraközölték az addigi években megjelent képek lajstromát.³³ Az 1854 és 1860 közötti inter-

30 *Vasárnapi Újság* 4, 43. sz. (1857): 460.

31 Vö.: SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narrativa szerepe az irodalmi kánon alakulásában Világos után* (Budapest: Universitas, 2005), 89–98. „Író és közönség egymást szülik kölcsönösen, az idők meghozzák szükségüket. Az idővel fogunk haladni mi is, azoknak leszünk hű képviselői, nem feledvén mindannyiszor tájékozó pillanatokat vetni a múltba s utmutatókat a jövőbe”. „Előfizetési felhívás a Vasárnapi Újság és Politikai Ujdonságok 1860. évi folyamára”, *Vasárnapi Újság* 6, 52. sz. (1859): 628 [kiemelések az eredetiben].

32 1856 decemberében például Jókai Mór azzal büszkélkedik, hogy az évfolyamban közölt 203 metszet közül 80 darab tájkép volt. JÓKAI Mór és PÁKH Albert, „Adjunk számot”, *Vasárnapi Újság* 3, 52. sz. (1856): 458. A tájképek magas arányát általában csak a jellegzetesen címlapon közölt portrék közelítették meg ebben a korszakban. Lásd még: PÁKH Albert, „Az év végén”, *Vasárnapi Újság* 5, 52. sz. (1858): 620; „Előfizetési felhívás a Vasárnapi Újság és Politikai Ujdonságok 1860. évi folyamára”, *Vasárnapi Újság* 6, 52. sz. (1859): 628.

33 Mint az 1857-es évfolyam tartalomjegyzékének lábjegyzetében olvasható: „A V. U.-ban megjelent képek ez átnézetét azon olvasóink számára közöljük, kik mind a négy évfolyamot bírják, továbbá szükséges tájékozásul mind azok, kik a

vallumban számos olyan helységről, tájegységről közöltek metszettel ellátott leírást, melyek illeszkedtek a nemzeti kultúra és irodalom meghatározó alakjaihoz, narratíváihoz: Dugonics András szegedi síremlékéről (1855. jún. 3.), Kisfaludy Sándor sümegi szőlőjéről és szülőházáról (1856. febr. 10. és 1859. jan. 30.), Kisfaludy Károly sírhelyéről (1857. márc. 29.), Vörösmarty nyéki házáról (1856. júl. 6.) vagy épp Csokonai sírjáról Debrecenben (1859. aug. 21.).³⁴ Továbbá városi látképeket,³⁵ e városok jelentős oktatási, kulturális intézményeiről, modern épületeiről vagy természeti környezetéről szóló szövegeket és képeket³⁶ – nem beszélve a számos vidéki templomot, kápolnát és vármotot ábrázoló metszetről és a hozzájuk tartozó leírásokról. A jellemzően egyrészes, rövid, történeti igényű tájleírásból és metszetről álló nyelvi-vizuális tartalmak sorában jól érzékelhető az egyre növekvő népességű Pest és Buda (és általában Pest megye) felülreprezentált jellege: míg ugyanebben az időszakban Debrecen 2, Veszprém 7, Kolozsvár 6, Fiume 5, Pozsony 3 esetben szerepel város- és tájleírások részeként, addig Pest körülbelül 80, Buda pedig 35 alkalommal. Mindazonáltal Magyarország különböző vidékeinek, sajátos régióinak megjelenési gyakorisága nem mutat határozott mintázatot a korszakra nézvést. Minden bizonnyal

szerkesztőséghez rajzokat beküldeni akarnak s ez iránt gyakran tudakozódnak.” A *Vasárnapi Újság* 1857. évi folyama, tartalomjegyzék, [3].

34 *Vasárnapi Újság* 2, 22. sz. (1855): 172–174; *Vasárnapi Újság* 3, 6. sz. (1856): 45; BARZÓ J., „Kisfaludy Károly sírja”, *Vasárnapi Újság* 4, 13. sz. (1857): 101–102; *Vasárnapi Újság* 6, 5. sz. (1859): 53–54; JÓKAI Mór, „Vörösmarty laka Nyéken”, *Vasárnapi Újság* 3, 27. sz. (1856): 229; BARZÓ J., „Csokonai Vitéz Mihály sírja Debrecenben”, *Vasárnapi Újság* 6, 34. sz. (1856): 400.

35 Visegrád, Győr, Temesvár, Kecskemét, Nagyvárad, Nyíregyháza, Vác, Arad, Debrecen, Cegléd, Szekszárd, Nagykőrös, Veszprém.

36 Budai várhegyi alagút, Vaskapu, Erdélyi Múzeum; eperjesi kollégium, Lánchíd, Pesti Nemzeti Színház, Budai Királyi Palota, Svábhegy, aggteleki barlang, Nemzeti Múzeum, munkácsi vár, óbudai hajógyár, pesti diadalkapu, váci székesegyház, tiszai vasút, debreceni indóház, pesti lovarda, budai gyógyfürdő, Mátyás-templom, nagyenyedi főiskola, pápai főiskola, pesti egyetemi egyház, pesti Városliget.

azért sem, mert ez idő tájt leginkább a rajzot és leírást küldő olvasók által felkínált témák határozták meg e két rovat (*Hazai táj- és útirajzok*, illetve a *Nép- és Országisme*) repertoárját. Ha az ország nagyobb tájegységeire vetítjük az e tájleírásokban bemutatott vidéki és városi tereket, Pest megyén kívül csupán egyetlen nagyobb régió, Erdély megjelenése tűnik gyakoribbnak. Mindezt a sajtótörténeti kézikönyv a *Vasárnapi Újság* politikai irányultsága szempontjából úgy fogalmazza meg, hogy „Budapesten kívül csak Erdély rajzolódott ki határozott körvonallakkal évfolyamaiban, más magyarországi tájak, kultúrájuk és emlékeik alkalmilag és határozatlanul kerültek csak elő”.³⁷ Bár a régió gyakori felbukkanása miatt az előbbi állítás némileg visszaigazolást nyer (például az 1854 és 1860 között megjelentetett, hazai természeti tájakról szóló leírások 9-szer kapcsolódtak a Felvidékhez, 8-szor az Alföldhöz és 7-szer a Dunántúlhoz, Erdély pedig több, mint 12 alkalommal szerepelt ebben az időszakban), persze mindez nem is olyan meglepő, ha az egyes területek nagyságát nézzük. S a későbbi évtizedekben a városismertetések repertoárja is differenciálódik a lapban.

Noha a lap igyekezett aktualitásokhoz kötődő táj- és útirajzokat is közölni – ilyenek voltak a fürdőszezonban megsokasodó fürdőleírások, fürdői levelek,³⁸ illetve a tiszai áradásról

37 Mindezt az akadémiai sajtótörténeti összefoglalás a lap szerző- és szerkesztőgárdájának, illetve olvasóközönségének erdélyi és református háttérrel hozta összefüggésbe: „Ezt megmagyarázza a szerkesztőn kívül a munkatársak jelentős részének erdélyi származása. Társadalmilag ugyancsak egyértelmű volt felekezeti meghatározottsága, református író- és olvasóközönsége (állandó munkatársai között is nyolc aktív lelkész volt).” *A magyar sajtó története...*, II/2:218

38 K. . . LY J. . . s., „Póstyéni fürdő”, *Vasárnapi Újság* 4, 22. sz. (1857): 192–193; PATAI Ferencz, „Sztojka-falvi fürdő Erdélyben”, *Vasárnapi Újság* 5, 24. sz. (1858): 280; dr. KÚN Tamás, „Ajnácskői fürdő”, *Vasárnapi Újság* 5, 24. sz. (1858): 343–344; „Borsod-tapolcazi meleg fürdő”, *Vasárnapi Újság* 6, 21. sz. (1859): 244–246; dr. TURNER F., „A szobránczi fürdő”, *Vasárnapi Újság* 7, 22. sz. (1859): 256–257. Természetesen az illusztrált fürdőleírásokon (vagy sok esetben – reklámokon) kívül a lap időnként eredeti fürdőleveleket is megjelentetett a *Tárház* rovatban. Mint az 1859.

(1855. máj. 13.), az esztergomi vasúti balesetről (1856. jún. 1.), a tiszai vasút felszenteléséről (1857. dec. 6.) a debreceni tűzoltó deákokról (1858. dec. 12.), vagy a füredi Kisfaludy-szoboravatásról és a niklai Berzsenyi-ünnepről (1860. jún. 24.) szóló írások³⁹ –, a legtöbb ide sorolható szövegtípus, illeszkedve a századközepi nemzeti romantika középkor- és romkultuszához, jellemzően vidéki vár- és kolostorromokat, templomokat és kápolnákat mutatott be. Érdekes összefüggésre világíthatna rá a korpusz további társadalomtörténeti, szociológiai elemzése – például, hogy miképp reprezentálódnak az egyes szövegekben Magyarország korabeli néposztályai, néprajzi csoportjai, etnikumai vagy felekezeti meghatározottságai –, ahogy a felsorolt tájegységek és jellegzetes képtémák is bővíthetők volnának, kitekintéssel a monarchia országainak és más európai vagy azon kívüli államok reprezentációjára.

Szövegek, műfajok, beszédmodok

A következőkben a táj- és útleíró szövegek nyelvi-poétikai megformáltságát, műfaji és mediális sajátosságait jellemzem röviden.

A sajtóközegben megjelenő táj- és útleíró szövegek formai kategorizálása nehezen képzelhető el a modern műfaji rendszer analógiájára, hiszen itt sok esetben nem (vagy nem csak)

júl. 10-i számban olvasható: „Reméljük, hogy a nyár folytán, hazánk minél számossabban fürdőhelyeiről fogunk hozhatni e rovatban tudósításokat. Kérjük illető úgybarátaink e részbeni támogatását. – Szerk.” *Vasárnapi Újság* 6, 28. sz. (1859): 332–333, 332.

39 „Tisza-áradás az alföldön” [kép], *Vasárnapi Újság* 2, 19. sz. (1855): 149; „Az esztergomi-nánai vonalon történt baleset”, *Vasárnapi Újság* 3, 22. sz. (1856): 188–189; Sz. J., „A »Tiszai vasút« fölszenteltetése”, *Vasárnapi Újság* 4, 49. sz. (1857): 232–233; „A debreceni tűzoltó deákok”, *Vasárnapi Újság*, 5, 50. sz. (1858): 592–593. (Képmagyarázatul.) „Költők ünnepei Füreden és Niklán. (Junius 11-én és 14-én.)”, *Vasárnapi Újság* 7, 26. sz. (1860): 311–313.

esztétikai érdekeltségű írásokról van szó, melyek az irodalmi művekre jellemző poétikai-retorikai és narratológiai megoldásokon túl igen sokféle diskurzust, elsősorban a történetírást, a néprajz, a statisztika és a geográfia tudásformáit mozgósítják. Ugyanakkor a cikkek témái, tartalmi-formai jegyei és mediális sajátosságai alapján meghatározhatók bizonyos visszavisszatérő szövegtípusok.

Azt a fajta szövegcsoporthoz, melyben a *Vasárnapi Újság* leginkább bővelkedett, *egyszeri illusztrált tájleírásnak* nevezhetnénk. E típushoz olyan szövegek sokasága tartozik, amely egy adott alkalommal mutat be egy-egy jellegzetes tájegységet, várost – annak földrajzi és történelmi vonatkozásait, érdekességeit –, vagy kifejezetten egy-egy épületet, természeti képződményt, rövid (általában 2–3 hasábnyi) terjedelemben, a szöveg közé tördelt kisebb, vagy akár egy egész oldalt elfoglaló metszettel, metszetekkel illusztrálva. Bár a lap első évfolyamaiban gyakran előfordult, hogy nem tudtak képet közölni a leírás mellé (vagy fordítva), illetve az is, hogy a leírás csak néhány lapszámmal követte a már leköszölt metszetet, az 1850-es évek második felétől jellemzővé vált, hogy ezeket a leírásokat képi ábrázolással együtt hozták, lehetőleg egymás mellé tördelve a szöveget és a metszeteket. Az ilyen jellegű szövegek legmeghatározóbb diskurzusai *történetírás* és a *nemzeti emlékezet*, hiszen kép és szöveg együtteséből megképződő hatásmechanizmusuk arra épült, hogy a tájleírás – mely ebben az esetben voltaképp „képmagyarázatnak” minősült⁴⁰ – a képen látható természeti vagy városi táj, intézmény vagy régi épület kultúrhistoriai összefüggéseit tárja fel szabatosan, mégis kompakt, olvasmányos módon. Így aztán – az utazási irodalom 18. század előtti hagyományaira,

40 Révész, *Kép, sajtó, történelem...*, 230–243.

a praktikus, nem művészi célú úti jegyzetek tárgyilagosságára vissza utalóan – ezekben a szövegekben csekélyebb szerep jutott a szemlélő (egyben elbeszélő) szubjektumának, egyéni meglátásainak, érzelmi viszonyulásának – ez utóbbiak legfeljebb a szöveg színesítése céljából voltak jelen. Noha a későbbiekben bőséggel találtattak tehetséges és szorgalmas tájleírói és rajzolói a lapnak,⁴¹ e korai korszakban az említett szöveg-típus mestere kétségkívül az a Zombory Gusztáv (1835–1872) volt, aki nem csupán rajzolóként dolgozott a *Vasárnapi Újság*-nak, hanem többnyire a kísérőszövegeket is maga írta.⁴² 1857 és 1870 között mintegy 45 tájelírást közölt a lapban, s a *Szerkesztői mondanivaló* rovatban arról is olvashatunk, hogy kifejezetten a lap kérésére tett hazai körutazást Sterio Károly (1821–1862) zsáner- és arcképfestővel 1860-ban.⁴³

Az ilyen típusú egyszeri ábrázolt tájleírás tartalma, szerkezete és nyelvi megformáltsága jól példázható az említett Zombory Besztercebányáról írt és általa illusztrált cikkével, mely 1857. június 14-én jelent meg. A besztercebányai piacteret és székesegyházat ábrázoló metszet mellett elhelyezkedő, nagyjából egy egész hasábnyi (féloldalas) szöveg első mondatai pontosan lokalizálják a bemutatott helységet: „Zólyom megye főhelye, igen kies vidéken épült régi szabad királyi bányaváros”, melyet aztán azonnal a város történelmének vázlatos áttekintése követ:

41 *A magyar sajtó története...*, I/1:452–453, II/2:222.

42 Lásd: ÉBER László, szerk., *Művészeti lexikon*, 2 köt. (Budapest: Győző Andor, 1935): 2:630–631.

43 „Déva-Ványa. L. P. Utóbb küldött rajzaiból ismét munkában van néhány. A megjelentek jegyzékét kérjük öntől, az illető utalvány kiállítása tekintetéből. Az új ajánlatra nézve kérjük önt, hogy a V. U. eddigi évfolyamainak tárgyjegyzékét szem előtt tartani sziveskedjék. – Két pesti jeles rajzoló művésznünk, Sterio és Zombory éppen most utazzák be hazánk egy nagyobb részét. Reméljük, hogy lapunk érdekében tett ezen műtjokban mindenütt szíves magyar vendégszeretettel fognak találkozni.” *Vasárnapi Újság* 7, 29. sz. (1860): 356.

s ezzé már I. Béla király 1255-ben tette; fekszik 18 mérföldre Pesttől északra, a Garan jobb partján. Ez egyike azon régi magyar városoknak, melyek a középkor háborgós idejében nagyobb bátorság végett, s szükség esetében magokat védelmezendő falakkal kerítették be, s bástyákkal látták el, s még mai napig is annyira épen maradtak a falak és bástyák, hogy a városba bejutni csak a kapukon lehet, ámbár a város a falakon kívül is elterjedt.⁴⁴

– mely meg is idézi egyúttal „a kereszténység védőbástyája” (*Propugnaculum Christianitatis*) nagyhatású középkori képzetét. Ezután az útirajzokra, úti levelekre jellemző narrációs eljárások (a szemlélt tér hű leírása és hangulatának megragadása) következnek,⁴⁵ melyek egyszersmind megjelölik a rajzon látható térelemeket: „A belváros többnyire igen csinosan épült házakkal diszeskedik, különösen pedig említésre méltó a vásártér, hol az igen élénk hetivásárok szoktak tartatni, ezen piacz egyik szegletén van építve a csinos püspöki székesegyház, és az északi oldálnak közepén egy magas őrtorony áll.” Ezt követően fog hozzá a szerző a helyi nevezetességek, történeti érdekességek felsorolásához (püspöki lak, papnevelő intézet), átcsapva némileg az országstatisztikai leírás stílusába,⁴⁶ majd két momentumot emel ki emlékezetes eseményként a város történetéből: az 1620-ban itt megtartott országgyűlést „melyen Bethlen Gábor magyar királynak kiáltatott ki”, illetve azt,

44 ZOMBORY G[usztáv], „Beszterczebánya”, *Vasárnapi Újság* 4, 24. (1857): 221.

45 „Igen érdekes és meglepő az idegen utazóra ezen régi falak, kapuk és bástyák látása a város körül, miután már olly ritkák az ilyenkép megerősített városok, hogy Magyarországon már alig találkozik egy kettő, példányul az utókornak.” Uo.

46 „Továbbá van papnevelő intézete, három nevezetes rom. kath., és egy evang. temploma, régi vár, gymnasium, bányaigazgatóság, réz és vasolvaszda, vashámor, répaczukorgyár, stb. kézműipara és kereskedése virágzó.” Uo.

hogy „1478-ban Corvin Mátyásnak kedvencz helye levén, gyakran mulatott itt nejével Beatrixsal.”⁴⁷ Végül, a leírás a környékbeli nevezetesebb helységek, települések, természeti kincsek (szintén az országstatisztikákra jellemző) katalógus-szerű rövid bemutatásával zárul.⁴⁸ Érdemes megjegyezni: a hosszabb terjedelmű, akár több metszettel is díszített, bővebb történelmi anyagot feldolgozó tájleírások esetében az elbeszélő a szöveg végén gyakorta visszatér a (változó) látvány, a természet- vagy városkép rögzítéséhez, mozgalmasságot, eseményszerűséget adva a (többféle perspektívából láttatott) térnek. Minderre jó példa lehet ugyancsak Zomborytól az Ungvárt bemutató, jóval hosszabb és részletesebb tájleírás (1858. nov. 28.) zárlatának első fele:

Égészen más panoráma nyílik délfelé. Itt egy a láth[at]áron eltűnő nagy síkságot látunk magunk előtt, mellyen számtalan elszórt helység, falu és erdők festői csoportozatai tűnnek előnkbe, mellyek között az Ung ezüst-szinü kanyarulatai kigyóznak végig, és csak a nyugoti láthatáron kéklenek parányi halmocskákként az ujhelyi hegyek. Jelen képünk Ungvárt délfelől tünteti fel, háttérben (északra) az említett hegylánczolatl.⁴⁹

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ „Környékén nevezetesek: Tajova, rézolvasztó és ezüst-választó hutákkal. – Kralova vasedény és kardvasgyárral. – Hermanecz hason nevű hegy alatt, nagy papírgyárral, vidékén Tufna nevű barlang létezik, az ősvilág állatainak csontjaival. – Óhegy, Sturecz tövén, csudatévő Mária képéről híres bucsuhely, rézolvaszddával, réz és ezüst bányákkal. – Urakvölgye bányamezőváros, gazdag rézbányákkal, gálicz vízzel, s egy alagutttal, melly Óhegyig visz, 1500-ra menő lakosai szétszórt házakban laknak. Radván, mezőváros, Besztercze tőzsomszédja délre, a Radván-szky család ősi birtoka, érdekes régi kastélyllyal és templommal, számos posztóssal, fésüssel, kalapossal, s késművessel; vásárai híresek.” Uo.

⁴⁹ ZOMBORY G[usztáv], „Ungvár”, *Vasárnapi Újság* 5, 48. sz. (1858): 568–570, 570.

Mint láthattuk, az egyszeri ábrázolt tájleírások esetében a sajtóközeg vizuális kultúrája (a metszetes illusztrációk jelenléte és gyarapodása) szorosan összekapcsolódott a szöveges tartalmakkal, részévé vált a cikkek jelentésspektrumának és hatásmechanizmusának. Ugyanakkor ebben a korszakban és sajátos mediális környezetben is jelen voltak olyan útleíró szövegtípusok a *Vasárnapi Újság*ban (és más lapokban is), melyek az újabb és újabb médiumok versengése közepette, a vizualitás egyre látványosabb felértékelődésének *ellenében*, éppen nyelvi összetettségük révén kívántak hatást elérni⁵⁰ – inspirálódva az utazási irodalom korábbi hagyományaiból, és a 19. század során önállósult műfaj, a *modern irodalmi útirajz* terrénumán belül meg is újítva azokat.

Az efféle (illusztráció nélkül megjelent) akár egyszeri, akár folytatásos útleírásokra jó példa a korszakból a modernizálódó nagyváros tapasztalatait humorosan-ironikusan megjelölt sorozat, az *Egy vidéki ember levelei Pestről* (1859. okt. 23., dec. 11., 1860. febr. 26.)⁵¹ – mely szubzsánernek, a „városi séta” típusú útleírásnak már az 1840-es évek divatlapjaiban megjelentek a korai mintái –; Ordódi István Károly Vág-völgyet bemutató kétrészes írása (1855. aug 19–26.)⁵² vagy épp László Károly amerikai úti levelei, melyek az 1859-es évfolyamban voltak olvashatóak.⁵³ E helyütt azonban egy speciálisabb példával szeretném érzékeltetni az e típusú szövegek jellegzetességeit. 1866. május 6-án jelent meg egy másfél oldalas – alcíme szerint – „utirajztöredék” *Debreczen*

50 Vö.: SZIRÁK Péter, *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti irodalmi útirajzról* (Budapest: Ráció, 2016), 12–14.

51 NAGY Tamás, „Egy vidéki ember levelei Pestről”, I–III, *Vasárnapi Újság* 6, 43. sz. (1859): 513–514; 6, 50. sz. (1859): 595–596; 7, 9. sz. (1860): 105–106.

52 ORDÓDI István Károly, „A Vág-völgye”, I–II, *Vasárnapi Újság* 2, 33–34 sz. (1858).

53 LÁSZLÓ Károly, „Levelei Amerikából”, I–VIII, *Vasárnapi Újság* 6, 1., S., 9., 22., 25., 29., 30., 34., 35., 39. sz. (1859).

egy *dunántuli előtt* címmel. A szöveg feltételezhető szerzője is figyelmet érdemel: az útleírást jegyző „Ráczkevi” nagy valószínűséggel azonos azzal a ráczkevi Eötvös Károllyal (1842–1916), aki több, mint 30 évvel később épp nagyszabású balatoni útirajzával (*Utazás a Balaton körül* I–II, 1900; *A balatoni utazás vége*, 1909) és dunántúli tárgyú memoárjaival futott be kései nagy karriert, s aki az 1860-as évek elején (még pápai diák korában) publikált is már a *Vasárnapi Újságban*.⁵⁴

A szöveg címe – hasonlóképp az önmagát „vidékiént” karakterizáló narrátor fővárosi leveleihez – már önmagában feszültséget teremt, hiszen a meglátogatott vidék (Debrecen) megjelölésén túl hangsúlyozza az utazó patriotizmusát, sejtetve a két karakterisztikus magyarországi régió, a Dunántúl és az Alföld eltérő arculatát, mentalitásformáit és kulturális meghatározottságait. A szöveg kezdete – szemben a helyszínt lokalizáló és nagy vonalakban körbeíró rövidebb szövegekkel – az utazó benső motivációinak feltárását foglalja magában, melyből az is kiderül, hogy voltaképp *visszaemlékezést* olvasunk:

Régóta forró ohajtásom volt már látni a terjedelmes
Debreczent, az Alföld fővárosát, Toldy Ferenczként a
„zsiros magyarság” székhelyét, a magyar kálvinistaság
Rómáját, s a helyet, hol az erőteljes magyar nép ösere-

⁵⁴ 1861. augusztus 11-én saját nevén jelent meg korai, *A feltámadott költő* című verse, valamint az 1860-as évek második felében is publikált álneven („-k-y.”, „Carolus”) a lapban. Lásd Eötvös Károly, „A feltámadott költő”, *Vasárnapi Újság* 7, 32. sz. (1861): 374; -k-y., „A nazarénusokról”, I–II, *Vasárnapi Újság* 16, 2–3. sz. (1869); CAROLUS, „Új adat, Jellachich betörésének történetéhez”, *Vasárnapi Újság* 17, 10. sz. (1870): 122–123. Jóllehet nem zárható ki az sem, hogy a fenti debreceni útleírásnak Eötvös testvéröccse, a fiatalon elhunyt érdemes irodalom- és könyvtártudós Eötvös Lajos (1848–1872) a szerzője, mivel ő is használta a „Ráczkevi” álnevet, ugyanakkor a szöveg hangütése, nyelvi megformáltsága, familiáris beszédmódja – különösképp az elbeszélő emlékezetére hagyatkozó utalások miatt – inkább Eötvös Károlyra vall.

deti typusát még mai nap is sok részben fenntartotta. Vágytam ismerni, miről krónikáink, újabb könyveink és hirlapjaink annyit s annyszor szóltak. Végre a *mult év nyarán* teljesült óhajom s megjártam azt, a mennyire ott töltött csekély időm engedte.⁵⁵

A Debrecennel kapcsolatos, már a korban is igen elterjedt sztereotípiák fenti megsejtetése a továbbiakban is ott munkál a szöveg egynémely mozzanatában, némileg uralva a (magát hangsúlyozottan idegenként aposztrofáló) narrátor perspektíváját. A város korabeli nevezetes „pallós” burkolatán való csodálkozást és a „nagy és szép házak csekély számán” való morfondírozást követően a beszélő figyelme – illeszkedve a klasszikus, *grand tour* és *home tour* típusú utazási irodalom hagyományához – a helyi kulturális emlékezet kiemelt jelentőségű darabjai felé fordul, s ezek nyomait keresi a városi térben: „Debreczenbe érve, legelső dolgom volt a lánnglelkü, de életirányát jórészt eltévesztett Csokonai sirját fölkeresni s hódolattal áldozni a jeles költő emlékezetének” – s még a költő sírfeliratait is közli.⁵⁶ Azt sem hallgatja el, hogy több más nevezetes debreceni tudós férfiú síremlékét is szándéka volt felkeresni, azonban „egyrészt drága időm sem engedte, másrészt meg értelmes vezetőre sem találtam.” Az „akusztikailag roszul” épült nagytemplom leírása és a haranghoz kapcsolódó kis történet⁵⁷ zárata pedig már-már turisztikai érdekltségű megállapításként azonosítható („Kétszeresen megérdemli hát

55 RÁCZKEVI, „Debreczen egy dunántuli előtt (Utirajztörödek)”, *Vasárnapi Újság* 13, 18. sz. (1866): 218 [kiemelés tőlem – R. D. Sz.].

56 Uo.

57 „egyik tornyában a híres Rákóczy-harangot csodálva szemléltem, melyen egyike azon műtékeknek lőn véghezvive, mi a harangjavítás történetében oly igen ritka, hogy t. i. egy nagy darab kivágatván az előbb repedt harangból – e tetemes vesztesége által előbbi hangját nyerte vissza.” Uo.

a fölmenetel fáradságát e becses régi harang”). Az irodalmi emlékezet révén átlelkesített városi tér megteremtésének igényét mutatja Csokonai egykori lakhelyének (s az ott található emléktáblának) a szemrevételezése, illetve a helyi kulturális hagyománnyal való párbeszédbe lépés mozzanatát hordozza a református főiskola, azon belül is a könyvtár meglátogatása. A könyvtári állomány áttekintésébe újabb irodalmi-kultúr-históriai elemek – s amely szintén nem érdektelen: saját olvasmányélmények – vegyülnek:

A könyvtár helyiségében van felállítva Csokonainak Ferenczy által faragott mellszobra, miről Kazinczy Ferencz utazásaiban (Buda 1839. 39–41. l.) oly szép említést tesz; e mellé, ujabbkorban Kazinczy mellszobra járult. Érdekesekek a megtekintésre az olajfestmények is, mik leginkább az iskola tudós tanárai és jóltevői arczképeit, az uralkodó család néhány tagját stb. ábrázolják. Itt van Orlai Petrich Somának is egyik jelesebb műve: *II. Lajos feltalálása a Csele patakban.*⁵⁸

Már a fűvészkert és az ifjúsági otthon leírásánál tart az utazó, mikor gondolatmenetét (Eötvösre jellemző módon) anekdotával szakítja meg:

E bennlakásról jut eszembe Kölcseyről egy parányi mese, mely minden valószínűsége mellett is kegyetes érzelemről tanuskodik. Szilágyban jártamban hallottam ugyanis, hogy Kölcsey még debreczeni bennlakó – vagy mint ott nevezik: *deák*-korában irt egy epigrammot lakszobája gerendájára, mely sajátkezü írásban

58 Uo. [kiemelés az eredetiben].

még most is ott látható. Nem szólok ennek lehetlenségéről, miután első pillanatra bárki is megczáfolhatja, de magában az épületben tett kérdéseim után sem tudott róla senki felvilágosítást adni – mindazáltal érdekesnek véltem itt elbeszélni.⁵⁹

A kollégium épületéből való kilépést követően pedig a sajátosan magyar kultúrtájként karakterizált vidék képi megragadására és megelevenítésére tesz kísérletet: „mindenütt történeti földön járunk, minden ház, mi e kis körben szemünk elé tűnik, egy-egy irodalmi fénycsillag vagy másért nevezetes egyén lakhelye volt egyidőben vagy az mostan” – s az irodalmilag átlekesített táj imaginációját a már elhalt és még élő debreceni kultúrhősök hosszú lajstroma hitelesíti.⁶⁰ Jóllehet a helyi nevezetességek elősorolása után újra áhítatos hangvétellel folytatja a megkezdett narratívát a beszélő („Sokáig gondolkodtam e szent helyen és nem voltam képes megválni tőle, leszögezte mintegy lábaimat a régiek dicső emléke, a maiak jelessége!”), a bekezdés zárata remekül tükrözi a korabeli újságíró (ön)reflexivitását, praktikus megfontolásait és a sajtóközeg mediális megelőzöttségének tapasztalatát, hiszen ahelyett, hogy befogna a (valóban meglátogatott, vagy csak kényszerből megemlített) debreceni színház leírásába, inkább a korábbi évfolyamok rajzaihoz irányítja az olvasót.⁶¹ Ahogy a

59 Uo. [kiemelés az eredetiben].

60 „mostan, a bűbájos Hatvani István, az e betűvel verselő Varjas János, a ropant tudományu Sinay, ki Révész Imrekint »mint ritka jeles történetbuvár mind ez ideig sincs kellőleg méltatva közöttünk«, az ékesenszóló Hunyadi szuperintendens, Benedek Mihály, Budai Ézsaiás, Földvári József, újabb időben Péczeli József, Szoboszlai Pap István közel a templomhoz e téren laktak, így Könyves Tóth Mihály, Lugossy József, most a két Révész, Török József, Imre Sándor, Tóth Mihály és annyi más, kik egytől egyig diszei hazánknak, fényei irodalmunknak.” Uo.

61 „Végre eszembe jutott, hogy van e városnak még színháza is, mely méltó éke nem csak Debrecennek, hanem az egész alföldnek. Megnéztem hát ezt is, de miután rajza s leírása a múlt években több ízben be volt mutatva a lapok hasábjain, annál fogva csak azokra utasíthatom e sorok szíves olvasóit.” Uo.

szöveg felütése is az egyéni motivációk megvallására adott alkalmat, a zárlat úgyszintén szubjektív élményt: egy személyes találkozást, a református lelkész, egyháztörténész Révész Imrével (1826–1881)⁶² való megismerkedést örökíti meg, melyben nagy hangsúly kerül a meglátogatott személy erkölcsi nagyságára és szerénységére. Mindehhez képest az útleírás utolsó mondata szinte már-már banális és odavetett – „Elmondhatom végszó gyanánt, hogy Debreczent jó benyomások közt hagytam el” –, ugyanakkor jól érzékelteti a szövegben rögzített utazás eseményszerűségét, illetve a saját élmények szerepét a bejárt tér meglevenítésében.

Az előbbieken vázolt két típus ötvöződéseként tekinthetünk az 1850-es évek második felében igen népszerűvé vált *folytatásos illusztrált útleírásokra*, melyek nagyobb tájegységek és ezzel összefüggésben hosszabb utazások megörökítésére voltak alkalmasak, emellett pedig mind a nyelvi megalkotottságban, mind a vizuális ábrázolásban rejlő lehetőségeket igyekeztek kreatívan felhasználni. A *Vasárnapi Újság* formai szempontból első ilyen típusú publikációja Májer István Esztergomot bemutató cikksorozata volt 1856 augusztusa és októbere között,⁶³ ugyanakkor az efféle illusztrált folytatásos útirajzok leginkább az 1858-as évfolyamtól szapo-

62. Eötvös megemlékezett Révész Imréről annak halálát követően az *Egyetértés* 1881. február 20-i számában, az egykori országgyűlési képviselő Deákkal folytatott 1861-es vitáját s a képviselőségről való lemondását kiemelve: Eötvös Károly, „1861-iki szavazás”, *Egyetértés* 8, 50. sz. (1881): 1. Ennek a cikknek a kibővített változata került be Eötvös 1901-ben megjelent *Magyar alakok* című kötetébe: „Révész Imre haragja”, in Eötvös Károly, *Magyar alakok*, Eötvös Károly munkái 5, 58–65 (Budapest: Révai, 1901), illetve ugyanezzel címmel megjelent a kassai *Felsőmagyarország* 1901. november 19-i számának tárcarovatában is: *Felsőmagyarország* 17, 265. sz. (1901): 1–2 (ez utóbbi sajtópublikáció nem szerepel az 1987-es, Tóth Jánosné-féle *Eötvös Károly bibliográfiában*). Ugyanakkor a hasonló megfogalmazások ellenére („Révész nemcsak mint tudós, hanem mint ember is egyaránt ritkítja párját” [1866]; „Egyénisége hatalmas volt. Esze, tudása, erkölcsi fönsége rányomakodott mindenkre s ellenállhatlan szeretetet és bizalmat gerjesztett mégis mindenkiben” [1901]) ez utóbbi szöveg nem említi személyes ismeretséget.

63. MÁJER István, „Esztergom”, I–VII, *Vasárnapi Újság* 3, 32–37., 40. sz. (1856).

rodtak meg, olyannyira, hogy az ezt követő tág egy évtizedben már évente nagyjából három-négy tájegység vagy város bemutatására vállalkozott a lap.⁶⁴ Ugyanakkor érdemes megjegyezni: azon szövegek között, amelyek ily módon, több részletben és illusztrálva jelentek meg, igen nagyfokú szóródás tapasztalható a felvonultatott témák, a nyelvi megformáltság és az uralkodó beszédmódok szempontjából – így a szóba jöhető szövegek nagyjából a földrajzi-statisztikai tájleírások és az irodalmi-esztétikai érdekű, szubjektívebb útirajzok közötti skálán helyezhetőek el. Az említett Májer István Esztergom-cikksorozata például nem meglepő módon hangsúlyosan történelmi – azon belül is (katolikus) egyháztörténeti – diskurzust működtet, s annak mentén vezeti végig olvasóját Esztergom nevezetesebb részein; Jókai Mór *A magyar Tempevölgy* című (1858. ápr. 25–jún. 6.), a Balaton-felvidéket bemutató útleírása⁶⁵ eredendően egy *irodalmi táj* költői megrajzolásaként ajánlja magát, ugyanakkor azok az alföldi és erdélyi „regényes kóborlások”, melyeket szintén Jókai tett közzé 1858 őszén–telén *More patrio* címmel (1858. okt. 31–dec. 26.),⁶⁶ sokkal inkább a geográfia és az országstatisztika közelítésmódját tükrözik.

Emellett az is feltűnő az e típusú útleírásokban, hogy egyfelől nem csupán regionálisan lehatárolt tájegységek részletes bemutatására vállalkoztak, hanem – a modern irodalmi útirajz vonulatához közelítve – az elbeszélő sajátos (úti)céljainak,

64 Az 1858 és 1870 közötti időszakban egyebek mellett közöltek hosszabb útleírás a Csallóközről, Felső-Vas megyéről, Erzsébetvárosról, Torockóról, a Vág völgyéről, a Fehér-hegységről, Szepes megyéről, Sárospatakról, Felső-Borsodról, Désről, Verőcéről, az erdélyi bányákról, Szlavóniáról, a Tárnok völgyéről, Tarkóról, a Szádelői-völgyről, a Magas-Tátráról, a budai Svábhegyről, Eperjesről, Vajdahunyadról, Vácról, a korondi fürdőről, Gömörmegyéről és Arad-hegyljáról is.

65 JÓKAI Mór, „A magyar Tempevölgy: Regényes tájleírás”, I–VII, *Vasárnapi Újság* 5, 17–24. sz. (1858).

66 JÓKAI Mór: „More patrio: Regényes kóborlások”, I–XIX, *Vasárnapi Újság* 5, 44–52 sz. (1858).

motivációinak alárendelt útvonalakat jártak be; másfelől pedig gyakran esetlegesnek tűnik bennük a szöveg és a képek viszonya. Míg Jókai balatoni útirajzában az író sajátkezű rajzai alapján készült metszetek harmonikus egységet alkotnak a narratív szöveggel⁶⁷ – s nem ritkán ekphrázisszerű leírásokkal találkozunk –, a *More patrio* esetében a vizualitás szerepe kisebb: csak a negyedik, ötödik és hatodik közleményben (nov. 21., 27., dec. 5.) jelenik meg egy-egy metszet, a maradék három folytatás pedig szintén rajz nélkül lát napvilágot. S ugyanígy: a szövegek uralkodó műfaji kódjait, ideológiai tartalmát s esztétikai nívóját is szerzője válogatja. P. Szathmáry Károly *A Tisza bölcsője* (1863. szept. 13–dec. 13.) című egészen hosszú, tizennégy részes, főképp Máramaros megyére fókuszáló cikksorozata,⁶⁸ Szokoly Viktor *Vándorlások Erdély felé* (1861. márc 17–ápr. 14.) című folytatásos rajza⁶⁹ és Jancsik Ede *Pestről a középponti Kárpátok felé és vissza* (1861. szept. 8–nov. 3.) című munkája⁷⁰ például szabályszerű *home tour*-nak tekinthetők, melyek középpontjában a hazai táj megismerésének-megismertetésének (a külfölddel szemben elsőbbséget élvező) igénye, már-már etikai normája áll. Ezzel szemben a francia Georges Perrot 1868-as dél-magyarországi utazását rögzítő hatrészes írást (1870. máj. 8–jún. 5.),⁷¹ melyet Sámi Lajos

67 A szöveg részletes elemzését lásd: SZAJBÉLY Mihály, „Álom Otthon Államról: A magyar Tempe völgyévé rajzolt Balaton”, in *Mester Jókai: A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, 87–104 (Budapest: Ráció, 2005); HANSÁGI Ágnes, „A víg játéktól a humorisztikus regényig: A humor retorikája és az írói szerep értelmezése Kisfaludy Károlynál és Jókai Móránál”, in *A két Kisfaludy: Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, Tempe-völgy könyvek 21, 194–226 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2016), 196–199.

68 P. SZATHMÁRY Károly, „A Tisza bölcsője (Emléklül a jó máramarosiaknak)”, I–XIX, *Vasárnapi Újság* 9, 37–50. sz. (1863).

69 SZOKOLY Viktor, „Vándorlások Erdély felé”, I–V, *Vasárnapi Újság* 7, 11–15. sz. (1861).

70 JANCsik Ede, „Pesttől a középponti Kárpátok felé és vissza”, I–XIX, *Vasárnapi Újság* 7, 28–36. sz. (1861).

71 SÁMI Lajos, „Egy francia utazó déli Magyarországról”, I–VI, *Vasárnapi Újság* 17, 19–24. sz. (1870).

fordításában olvashatott a *Vasárnapi Újság* közönsége – érthető módon – sokkal inkább az egzotikum iránti fogékonyság, a kulturális idegenség színrevitelére és a magyar társadalom leképezésére irányuló érdeklődés határozta meg, hasonlóképp a századeleji, reformkori külföldi tudós utazók (Matthias Eiss, John Bowring, Francois Beudant, Richard Bright, John Paget stb.) magyar földön tett körutazásaihoz. Illetve e szövegek egynémelyike – az efféle mai, zömmel internetes, a vizualitásra jobban támaszkodó tartalmakkal rokonítható módon⁷² – tudatosan illeszkedett a korban kiépülő *kulturális turizmus* mechanizmusaihoz: túl azon, hogy megjelenítették a sajátosan magyarként karakterizált tájegységek néprajzi kuriózumait, a helyi kulturális gyakorlatokat és mentalitásformákat, gyakran időzítésükkel is idomultak a kifejlődő idegenforgalom kívánalmaihoz. (Beszédes például, hogy Jókai 1858 áprilisától megjelenő Balaton-felvidéki útirajza épp a fürdősszezon kezdetéig, június elejéig szórakoztatta az olvasókat, mintegy előzetes reklámként.)⁷³ Ezzel függ össze az idézett szövegek sajátosan marginális irodalomtörténeti pozíciója is. Mivel legtöbbjük elsősorban aktualitásigénnyel lépett föl, s a sajtóközeg szöveg- és élményéhségét volt hivatott kielégíteni, csak olyan nagyszabású és jelentős népszerűségnek örvendő, kritikai elismerésben is részesülő életművekbe beépülve tudtak részévé válni a kritikai-irodalomtörténeti emlékezet cirkulációjának, mint amilyen Jókai Mór (vagy később Eötvös Károly) – zömmel azonban szinte láthatatlanul süllyedtek el az egyre inkább professzionalizálódó heti- és napisajtó tárca-

72 A műfaj kései rokonaként lásd például Cseri László fotoösszeit a *Jelenkor Online*-on.

73 Szajbély Mihály nem véletlenül minősíti Jókai útirajzainak elbeszélőjét – olyan lokálpatrióta szerzőkkel szemben, mint a hatkötetes Székelyföld-monográfiát író Orbán Balázs – „patrióta turistának” idézett tanulmányában: SZAJBÉLY, „Álom Otthon Államról...”

temetőjében. Ez tovább vezet a dolgozat utolsó egységéhez, melyben az utazási és tájleíró szövegek marketingfunkcióval kapcsolatban teszek megjegyzéseket.

Piaci megfontolások, reklám és promóció

Mint az év végi szerkesztői összefoglalók kapcsán már utaltam rá, az illusztrált út- és tájleírások központi helyet foglaltak el a *Vasárnapi Újság* arculatában. Ezen túlmenően azonban a szövegtípusok gyakran megjelentek a lap reklámtevékenységében is, mely többféle formában is megvalósulhatott.

Egyfelől nem ritkák azok hirdetések, amelyek – jellemzően az év vége felé közeledve – a következő évfolyam tartalmába engednek bepillantást. Az 1856. dec. 7-i számban például a lap szerkesztői „Egy pillanatot” engedtek „olvasóinknak szerkesztőségi titkainkba vetni; a midőn röviden elsoroljuk azon műveket, melyek programmunkban kijelentett felhívásunk eredményeül eddigelé hozzánk beküldettek s lapjaink jövő félévi tartalmát gazdagítani fogják”, s a *Tájleírásokhoz* érve a következő felsorolást tették közzé: „Solymos, Tasnád, Viski vár, Csonkadomb, Felső-Bánya, Dobsína, Buziás, Péczel, Tenkei fürdő, Miskolcz, Enyed, Losoncz, Zala-Istvánd, Somoskö, Eperjes, Tokaj, Körmöcz, Tata. Szegszárd, Túrkevi, Murány, J.-Berény, Kis-Szeben, Kanizsa, Krasznahorka, Boros-Jenő, Kecskemét, Sz.-Benedek felől, *valamennyien remek képekkel illusztrálva*” – vastagon szedett betűkkel is jelezve a képi ábrázolások fontosságát.⁷⁴ Olyan is előfordult, hogy a lap utolsó oldalain elhelyezett előfizetési felhívás részeként már futó és

⁷⁴ „Szerkesztőségi titkok”, *Vasárnapi Újság* 3, 49. sz. (1856): 429 [kiemelés az eredetiben].

a közeljövőben folytatódó illusztrált cikksorozatokra hívták föl a figyelmet,⁷⁵ illetve az év végi felhívásban a lap unikális tartalmai (Jókai-elbeszélések, Kakas Márton-levelek) között említették az illusztrált tájleírásokat.⁷⁶

A lap első hosszabb folytatásos útirajza, a *Csallóközi utiképek* (1858. jan. 3 – márc. 14.)⁷⁷ esetében sajátos promóciós szándékot figyelhetünk meg. E cikksorozat esetében nem jeölték a szövegek szerzőjét, s az év végi – éppen a névtelen szerző soron következő fehérhegységi útleírását reklámozó – előfizetési felhívásban sem közölték nevét,⁷⁸ így végül a két hosszabb részletben, 1859. szeptember 4-től október 23-ig,

75 „Figyelmeztetjük egyszersmind a tisztelt közönséget, miszerint *Esztergom* sz. kir. érseki város történeti leírására, valamint az augusztus 31-dikére kitűzött *országos nevezetességű basilika felszentelési ünnepélyre* vonatkozó igen érdekes cikkek, számos csinos képpel diszitve, – melyekből, a »Vasárnapi Újság« 32., 33. és 34. számában szerencsénk volt a t. közönségnek már is több darabot bemutatni, szeptember havában is folytatgatni fognak.” *Vasárnapi Újság* 3, 35. sz. (1856): 312 [kiemelések az eredetiben].

76 „Eddigi számos jeles dolgozó társunk további szíves ígéreiteit részint birjuk, részint kérjük továbbra is; ujak megnyerésére kedvező sikerű lépéseket tettünk a haza minden vidékein. Szerkesztői tárczánk – kiterjedt összeköttetéseinknél fogva – a legkülönneműbb érdekes közlendőkkel kínálkozik. A *Vasárnapi Újság* hívei közé számítandja ezentul is kedves szülöttjét, a magyar humor választottját, *Kakas Mártont*, a ki gyakran örökitendi kedves tollával a nevezetes napi eseményeket, s meg fogjuk örvendeztetni olvasóinkat *Jókai Mór* több nagyobb elbeszélésével, a minőket e hazában csak ő tud írni. – A *Vasárnapi Újság* évenként 200–250 képet és rajzot hoz, a szöveg közé nyomtatva. Nem helyezzük ugyan a fősúlyt a képekre, azonban el van már ismerve, hogy a *Vasárnapi Újság* fametszvényei is olly csinnal és ügyességgel vannak hazai művészeink által kiállítva, hogy azok bármely ilyenemű hazai vagy külföldi vállalattal kiállják a versenyt. „Előfizetési felhívás a *Vasárnapi Újság* és Politikai Ujdonságok 1860. évi folyamára”, *Vasárnapi Újság* 6, 52. sz. (1859): 628 [kiemelések az eredetiben].

77 „Csallóközi uti képek”, I–XI, *Vasárnapi Újság* 5, 1–11. (1858).

78 „Képeink és rajzaink nagy számát és változatosságát különösen ki kell emelnünk. Külföldi szerkesztőségekkel teli összeköttetéseink minden nevezetes világ-esemény gyors közzétételét teszik lehetségessé. Hazai tárgyú eredeti képeink mindig nagyobb tökélyt tanúsítanak, s e részben jelenthetjük, hogy *Jókai Mór* most folyó »Regényes kóborlások« című uti rajzának bevégezte után a jövő év folyamában adandó nagyobb e tárgyú közleményeink lesznek: vasmegyei, – aldunai, – több erdélyi, – középponti kárpáti stb. képsorozatok, mint szintén: »*Fehérhegységi utiképek*« (a jelen évfolyamban megjelent »Csallóközi utiképek« szép tollu és tudós szerzőjétől).” „Előfizetési felhívás a *Vasárnapi Újság* és Politikai Ujdonságok 1859-dik évi folyamára”, *Vasárnapi Újság* 5, 51. sz. (1858): 612 [kiemelések az eredetiben].

majd 1860. március 11-től május 13-ig publikált írásnak minden darabját „A csallóközi uti képek írójától” zárójeles megjegyzéssel tették közzé.⁷⁹ (Lásd a 2. számú képmelléklet.) Nehéz megmondani, mi lehetett pontosan az oka, hogy a szerkesztőknek „nem állt hatalmában”⁸⁰ nyilvánossá tenni a szerző nevét, mindenesetre már az évfolyam cikkeiből is következtethető, hogy a csallóközi és fehérhegységi útirajzot a *Magyar mythologia* (1854) című munkájáról elhíresült püspök és művelődéstörténész, Ipolyi Arnold (1823–1886) írta, akiről a *Vasárnapi Újság* épp 1859-es évfolyamában közölt portrét és életrajzot.⁸¹ Az általa írt útirajzok esetében „A csallóközi uti képek írójától” szerzőmegjelölés leginkább az egymást követő tartalmak minőségét (és a lap stabil, megbízható szerzőgárdáját) volt hivatott mintegy márka-jelzésként hangsúlyozni, hogy tudniillik a következő évfolyam szövegei is hozni fogják az eddig megszokott színvonalat.

Ennél látványosabb, árukapcsolásra és önreklámra épülő piaci logika figyelhető meg Jókai Mór írásai esetében. Már az 1859-es évfolyam tájleírásait promotáló felhívásban is találkozhattunk a lap főmunkatársának nevével – „e részben jelenthetjük, hogy Jókai Mór most folyó »Regényes kóborlások« című uti rajzának bevégezte után a jövő év folyamában adandó nagyobb e tárgyú közleményeink lesznek” –, de Jókait a *Vasárnapi Újság* kiadója, Heckenast Gusztáv más módokon is igyekezett népszerűvé tenni az olvasók számára. Korábban

79 „Fehérhegységi utiképek”, I. rész, *Vasárnap Újság* 6, 36–43. sz. (1859); „Fehérhegységi utiképek”, II. rész, *Vasárnapi Újság* 7, 11–20. sz. (1860).

80 Ld. „Pozsony K. P. – A »Csallóközi utiképek« szerzőjének nevét nem áll hatalmunkban kimondani. Örvendünk ön megegyező nézetének, hogy ez alapossággal, gonddal s érdekesen írt utirajzok mintául szolgálhatnak minden más e tárgyú közleményeknek. Hány becses monographiára tehetnénk így szert!” „Szerkesztői mondanivaló”, *Vasárnapi Újság* 5, 4. sz. (1858): 48.

81 „Ipolyi Arnold”, *Vasárnapi Újság* 6, 48. sz. (1859): 565–566. Vö.: SZINNYEI Lószef, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: 1891–1914), 5:145–158, 150.

említett útirajzait (*A magyar Tempevölgy, More patrio*) – egyes regényeinek tájleíró részleteivel együtt – Heckenast *Magyarhon szépségei* címmel jelentette meg 1862-ben Jókai műveinek népszerű kiadásában,⁸² melyet aztán a *Vasárnapi Újság*ban és mellélapjában, a *Politikai Ujdonságok*ban is reklámozott éveken keresztül.⁸³ Ebben az összetett promócióban a kiadó azon törekvése nyilvánult meg, hogy lapját a regényíró Jókaival mint húzónévvel népszerűsítse, illetve arra buzdította a *Vasárnapi Újság* és a *Politikai Ujdonságok* olvasóit, hogy fizessenek elő Jókai Mór (szintén Heckenastnál megjelenő) könyvsorozatára is. Ez a piaci logika pedig jól illeszkedett Jókai publicisztikai és regényírói munkásságának azon jellegzetességéhez, hogy cikkei, útleíró szövegei igen gyakran regényeinek előmunkálatai nyomán keletkeztek, s ha nem is egy az egyben kerültek be a sajtóban közölt tájleíró szövegek a regényekbe, feltűnő és számos példával illusztrálható az a motivikus háló, amely a regényeket és az útirajzokat összeköti.⁸⁴ Persze nem csupán Jókai esetében figyelhetjük meg az árukapcsolásra épülő marketingstratégiát: már 1855-ben reklámozza a lap Tóth Lőrinc *Nemzeti Képes Naptárát* az

82 Az eredeti 1862-es kötethez nem tudtam hozzájutni, az útirajzok szövegét is tartalmazó kritikai kiadás jegyzetéből idézem: JÓKAI MÓR, *Magyarhon szépségei*, Jókai Mór Munkái, Népszerű kiadás 27 (Pest: Heckenast, 1862). Vö.: JÓKAI MÓR *Összes Művei: Cikkék és beszédek*, 6 köt., kiad. H. Törő Gyöngyi, SZEKERES László, LÁNG József és RIGÓ László (Budapest: Akadémiai, 1965–1980), 5:491–492, 526. Jókai e gyűjteménye a 19. század második felében és a századfordulón többször újra megjelent bővített formában: a kötet azonos című 1956-os kiadásának szerkesztője, Fazekas László a válogatás 1914-es, 11. (!) edícióját jelölte meg a kötetbe került szövegek forrásaként. (Ez utóbbi, századfordulós kiadásokról a kritikai kiadás jegyzetapparátusa nem ejt szót). Lásd: JÓKAI MÓR, *Magyarhon szépségei (Úti- és tájképek a XIX. századi Magyarországról)*, összeáll. és jegyz. FAZEKAS László (Budapest: Magvető, 1956), 251–252.

83 Lásd: „Irodalom és művészet”, *Vasárnapi Újság* 8, 22. sz. (1862): 261; *Politikai Ujdonságok* 8, 22. sz. (1862): 351; *Politikai Ujdonságok* 12, 31. sz. (1866): 390; *Politikai Ujdonságok* 16, 16. sz. (1870): 194; *Politikai Ujdonságok* 18, 2. sz. (1872): 24.

84 Mindehhez lásd: RADNAI Dániel Szabolcs, „A hazatalálás története – a magyar utazási irodalom átalakulása a 19. század közepén: Vázlat egy műfaj- és médiatörténeti kutatáshoz”, *Verso* 5, 1. sz. (2022): 9–34, 25–26.

1856. évre, melynek kiadója szintén Heckenast Gusztáv volt, s amelyben olyan metszetek is megjelentek, amelyeket korábban a *Vasárnapi Újság* közölt.⁸⁵ Emellett a szerkesztőség figyelmet fordított a lap rajzolóinak munkásságára is – több ízben reklámozták például az említett Zombory Gusztáv és a hasonlóan termékeny Keleti Gusztáv (1834–1902) alkotásait⁸⁶ –, műpártolásra ösztönözve olvasóikat.

Összegzés

Révész Emese idézett munkájában a *Vasárnapi Újság* sikerét az eredeti, hiteles és a nemzeti kultúrához kötődő illusztrált tartalmak terjesztésében és az olcsó utánközlések elkerülésében jelölte meg, valamint abban, hogy nem elsősorban művészi igényű, magas színvonalú, hanem az olvasóközönség érdeklődésére számot tartó ábrázolások közlésében volt érdekelt. A *Vasárnapi Újság* arculatának és képi programjának rögzülésétől – az 1850-es évek második felétől, végétől – kezdve e komponensek alkottak egységet a lapnak a nemzeti kultúra terjesztésére irányuló projektjében, amely a változatos kultúrájú-etnikumú városi és vidéki lakosságot megszólító ismeretterjesztő és szórakoztató tartalmak ügyes, kreatív szerkesztésével, a cikkek irodalmi igényű nyelvhasználatával, valamint világnézeti semlegességével szolgálta meg a sikert.⁸⁷

85 *Nemzeti képes naptár 1856-dik szökő évre*, szerk. Tóth Lőrinc, BRASSAY Sámuel és GALGÓCZY Károly (Pest: Landerer és Heckenast, 1855). „A budai királyi palota”, *Vasárnapi Újság* 2, 31. sz. (1855): 245; „Irodalmi ügyek”, *Vasárnapi Újság* 2, 40. sz. (1855): 317; *Vasárnapi Újság* 2, 42. sz. (1855): 340; *Vasárnapi Újság* 2, 52. sz. (1855): 420.

86 Zombory Gusztáv, „Országbirák arczképcsarnoka”, *Vasárnapi Újság* 9, 4. sz. (1863): 35. Előzetes közlemények a Keleti Gusztáv által illusztrált *Tokaj-hegyaljai albumból* (1867): *Vasárnapi Újság* 10, 28–29., 32., 38. (1864).

87 Révész, *Kép, sajtó, történelem...*, 104–111.

Mindezek mellé, jelen tanulmány konklúziójaként, csupán hangsúlyozhatjuk a Magyarország vidékeinek bemutatását célzó elkötelezett törekvést, mely a sokféle műfaji hagyománnyal párbeszédbe lépő táj- és útleírások publikálásában, az olvasókkal való intenzív kapcsolattartásban és a tájképekre irányuló marketingtevékenységben volt tetten érhető.

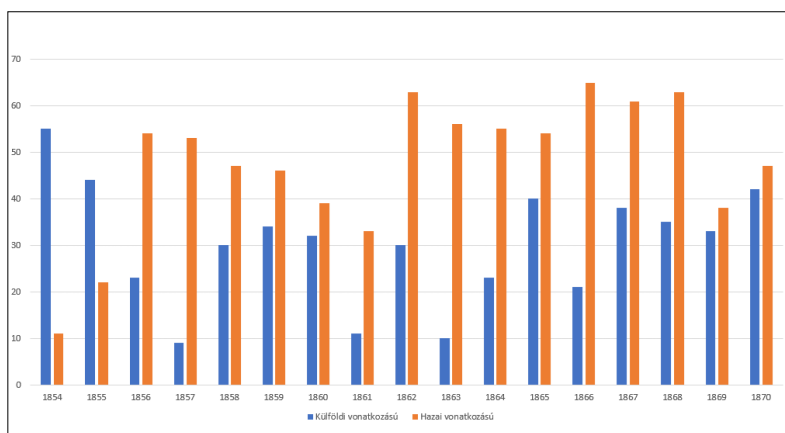
Arra nézvést, hogy milyen lehetőségek rejlenek még a *Vasárnapi Újság* tájleíró szövegeinek és képanyagának vizsgálatában, több lehetséges irány is megfogalmazható. Érdemes lenne például a lapban megjelent ábrázolt tájleírások téma-repertoárját összevetni a korszak további képesújságjainak (*Az Ország Tükre, Hazánk s a Külföld, Magyarország és a Nagyvilág*) felhozatalával, valamint olyan nagyszabású, reprezentatív kiadványoknak a tájábrázolásaival, melyek szintén a nemzet imaginárius terének megjelenítését vették célba (*Magyarország és Erdély képekben, Magyarország és Erdély eredeti képekben, Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen; Az ezeréves Magyarország és a milléniumi kiállítás*).⁸⁸ Ahogy további, részletesebb elemzést kívánnának a lapban megjelent utazási és tájleíró szövegek szociológiai és mentalitástörténeti vonatkozásai (tájegység, osztályszerkezet, etnikai és felekezeti meghatározottságok), különösképp a 19. század második felében intézményesülésnek induló idegenforgalom korabeli (változó) percepciójának kontextusában.⁸⁹

88 Egy efféle átfogó vizsgálat természetesen kisebbfajta kutatócsoportok munkabírást igényelné, és eredményei leginkább olyan adatvizualizációs technikák segítségével képzelhetők el, mint amelyeket Demeter Gábor történész-geográfus és munkatársai használnak a 19. századi Magyarország demográfiai folyamatainak elemzéséhez. Lásd: DEMETER Gábor, *Kisatlasz a dualizmus kori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához (1869–1910) / A Historical Geographical Atlas of Hungary for the Analysis of Socio-Economic Phenomena (1869–1910)* (Budapest–Debrecen, Kapitális Nyomda, 2020), hozzáférés: 2022.11.14., https://www.gistory.hu/docs/19_GISa_Hungarorum_atlas_vol_1.

89 Két előremutató, s kifejezetten a *Vasárnapi Újság* cikkeire fókuszáló tanulmány a témában: CSIKI Tamás, „Kördén és vasúton: Utazók társadalmi tapasztalata

Illetve külön műfajtörténeti kutatás foglalkozhatna a heti és napi sajtóban közölt útleíró szövegek vizsgálatával, integrálva az igen gazdag korpusz jellegzetesebb műformáit az európai és magyar utazási irodalom történetiségébe, hangsúlyt helyezve az utazás és írás, utazás és látás korabeli újszerű tapasztalatának összefüggéseire.⁹⁰ Mindez azonban már túlmutat a tanulmány keretein.

Képmelléklet

↑ 1. ábra: Utazási és tájleíró szövegek a *Vasárnapi Újság*ban 1854–1870 között

a 19. század második felében – a *Vasárnapi Újság* útirajzai alapján”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 15, 1. sz. (2010): 21–35; PUSZTAI Bertalan, „Isten nem kellemes alkotása vagy a művelt emberiség nemes hajtása? – Turisták a *Vasárnapi Újság* hasábjain”, in *Médiumok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, 366–380 (Szeged: SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012).
 90 Egy ilyen célkitűzésű kutatás kereteit vázoltam fel egy korábbi tanulmányomban, lásd RADNAI, „A hazatalálás története...”

Besztercebányai piac és székesegyház.

↑ 1. kép: Zombory G[usztáv]., „Besztercebánya”, *Vasárnapi Újság* 4, 24. sz. (1857): 221.

Fehérhegyeségi utiképek.
(A CSALLÓKOZI UTIKÉPEK ÍRÓJÁTÓL.)
Első rész.
Pozsonytól Szokolczáig fölfelé.
I.

Utunk célja. Beszékák. A Fehérhegyes és Morva folyó közötti tér. Hazánk határain. A várlancolat. Magyar előőrsek. Székely hadtelepek. Oszink nyomai. Pozsony vidéke: Virágvilág, Csákerbűb, Virágiglet, Széplák. Hogyan volt Pozsony városban magyar falu. Helynevek. Hídegkút, Lamoscs. Egy nép, mely nyelvét elveszti, de természetét megtartja. Beateroz. Máriavölgy: Legelője. Felsőcs. szentora. Gót egyháza freskói; mit és síremléket. Báthory András országbíró emléke. Hercecz Schwarzenberg Frigyes palotája, gyűjteményei és emléke. Most római várbelve, neopolis.

Mig tavai Pozsonyból Csallóközbe rándulva a kocsiúrat keletdélnek, az idén északnak fordítottuk.

Sajátlag tudományos fürkészetnek szánt utunk célja egyébkint most is az volt, melyet tavali „Csallóközi utiképeinkből” olvasóink már ismernek; ha mégis hizelegetünk magunknak azzal, hogy igénytelen utivázlatainkra még emlékeznek. Felkeresni, szemről szemre látni és ismerni kívántuk hazánk ezen a vidékén is, azon úgy is csekély számú *történeti és műemlékeinket*, melyeket még a mostoha sors számunkra fenha-

nem untatjuk. Ezekről majd megint csak lunk tüzetesen, ott a hol illik: az Akadémiában. De mit már itt csak azért is meg azokat is, kik már többet is szomjuhoznának az adatokért kezeseséget is kívánnának, oda, hol ezek részletesebben tárgyalatna biztosítsuk, hogy a mondottakért minden zességet vállalni.

De van abban is talán némi megny

Fehérhegyeségi utiképek: Pozsony.

2. kép: [Ipolyi Arnold], „Fehérhegyeségi utiképek”, *Vasárnapi Újság* 6, 36. sz. (1859): 421–423, 421.

